

О.П. Ресни
(м. Київ)

ПЕРША СВІТОВА ВІЙНА XX ст. ТА УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО

Історія нерідко дарує науковцям можливість проведення паралелей, пошуку асоціацій між окремими, часом доволі віддаленими хронологічно подіями. Кліо ніби дає уроки, повторюючи деякі історичні сюжети (хоча і з певними змінами), однак людство вперто не бажає їх засвоювати. При цьому замість того, щоб засісти за підручник з історії, воно знову й знову береться за зброю.

XX ст. вибухнуло двома війнами, внаслідок яких у тодішньому світоустрої відбулися кардинальні зрушення. Свідомо оминаючи все розмаїття проблем, пов'язаних з першим світовим збройним конфліктом, визначимо об'єктом даної розмови українське питання: його міжнародний статус, ідеологічне та організаційне оформлення, засоби розв'язання і реальні наслідки останнього.

Не претендуючи на повноту висвітлення цієї багатопланової теми, зупинимось на ключових її елементах.

Привабливе геостратегічне становище України робило її предметом зазіхань з боку різних держав задовго до XX ст. Однак в епоху імперіалізму інтерес до неї особливо зріс: економічний потенціал, географічне місцезнаходження визначили українським етнічним територіям роль "яблука чвар".

Так, президія Пангерманського союзу у серпні 1914 р. серед інших завдань майбутньої війни висунула й таке: розчленування Росії на частини, оволодіння Польщею, Білорусією, Україною, прибалтійськими губерніями для розселення німецьких колоністів.

Австро-Угорщина також заявляла претензії на територіальні прирощення за рахунок південнослов'янських земель, а за певних умов – Волині та Поділля¹.

Спекулюючи на ідеях панславізму і прикриваючись дипломатичною риторикою, російський царизм приміряв на себе лати захисника всіх слов'янських народів. Насправді, в Санкт-Петербурзі сподівалися під гаслом об'єднання "єдинокровних братів-русинів" зі східнослов'янським материком відсунути кордони імперії до карпатських перевалів.

Лише українців ніхто не запитував, чого вони прагнуть та чого чекають від урядів зазначених країн.

Показово, що напередодні Великої війни надзвичайно активізувалися спецслужби європейських держав. Так, військові штаби Німеччини й

Австро-Угорщини разом з відповідними “силовими” міністерствами готували широкомасштабну акцію, спрямовану на відокремлення України від Російської імперії. У 1915 р. вони з метою “сепаратистської сецесії” вдалися до використання українського націоналізму, створивши “Лігу (Союз) визволення України”, яка фінансувалася з німецьких фондів. У свою чергу французька та англійська розвідки широко використовували в Україні різноманітні бізнесові зв’язки, сіоністські й масонські канали інформації, а російські спецслужби – місцеві русофільські елементи².

Однак, незважаючи на те, що українська нація не була репрезентована на міжнародній арені як суверенна держава, її представники, що мешкали у межах різних країн та на еміграції, намагалися заявити власне ставлення до подій. Перша світова війна застала український політикум роздробленим, без єдиної авторитетної репрезентаційної інституції, яка могла б відстоювати право народу на суверенну державність на міжнародній арені.

На підавстрійських українських землях виникло кілька об’єднань, які по-різному бачили шляхи розв’язання “національного питання”. Головна українська рада (ГУР), що виникла в серпні 1914 р. у Львові, в своєму маніфесті наголошувала, що перемога у війні Росії “мала би принести українському народові Австро-Угорської монархії те саме ярмо, в якому стогне 30 мільйонів українського народу в Російській імперії. Теперішня хвиля кличе український народ стати однодушно проти царської імперії при тій державі, в якій українське національне життя нашло свободу розвитку. Перемога Австро-Угорської монархії буде нашою перемогою. І чим більша буде поразка Росії, тим швидше віб’є година визволення України”³.

Такий вияв підкресленої лояльності не залишився непоміченим. Відень санкціонував створення національного збройного формування з українців, чого домогалася ГУР. Щоправда, розуміючи кінцеву мету даної акції, австрійський уряд обмежив його чисельність 2,5 тис. вояків. Легіон Українських січових стрільців (УСС) мав 10 сотень по 250 солдатів й офіцерів, а також запасний резерв з 2 сотень у Закарпатті⁴.

Там же, в Львові, вихідці з Наддніпрянщини А. Жук, В. Степанківський та Л. Юркевич за участю В. Липинського і В. Кушніра створили Український інформаційний комітет (УІК), який виступав за те, щоб у разі поразки російського царату приєднати Наддніпрянську Україну до Австро-Угорщини й, об’єднавши її з Галичиною та Буковиною, створити окрему національно-територіальну одиницю⁵.

На початку серпня 1914 р. з ініціативи А. Жука і за участю В. Дорошенка, Д. Донцова й О. Назарука у Львові виник Союз визволення України, який також зайняв провіденську позицію.

Водночас промосковські сили, об’єднані довкола Руської народної партії та “Общества им. Мих. Качковского,” не визнавали українців й їх

мови окремішними і самодостатніми, цілковито орієнтувалися на Росію як єдиного захисника та консолідуючу силу всього слов'янства⁶. В серпні 1914 р. галицькі москвофіли заснували “Карпато-Руський освободительний комітет”. Діяльність проросійськи орієнтованих кіл викликала репресалії з боку австрійських каральних органів, ув'язнення й страти навіть тих, хто не поділяв москвофільських поглядів⁷.

Наддніпряньська політична еліта також неоднозначно поставилася до початку війни. С. Петлюра, який був редактором журналу “Украинская жизнь”, у статті “Війна і українці” запевняв, що останні одностайно сповнені бажання виконати свій громадський обов'язок перед Батьківщиною. Водночас він висловлював сподівання, що після закінчення війни російський уряд, зрештою, поставить “українське питання на порядок денний”⁸. Натомість лідер УСОРП В. Винниченко зініціював у Катеринославі видання кількох нелегальних відозв під гаслами “Геть війну!”, “Хай живе автономія України!”. Третю позицію обстоювало Товариство українських поступовців (ТУП), яке закликала додержуватися нейтралітету та не підтримувати жодну з воюючих сторін⁹.

З наведеного вище видно, що український політикун по-різному реагував на початок війни. Однак так склалося, що, розглядаючи це питання, історики чомусь цілковито ігнорують настрої широких верств населення. Але ж саме на нього лягав основний тягар війни. Ті, хто зі зброєю в руках воювали на фронтах, звитязно працювали на підприємствах й у сільському господарстві, несправедливо залишаються на периферії дослідницького інтересу. Аналіз документів засвідчує патріотичні настрої значної частини так званих “народних мас”, які спочатку підтримували дії свого уряду. Однак зтяжний характер Першої світової війни вкрай негативно позначився на матеріально-побутових умовах життя українців. Тотальні мобілізації, жорстка податкова система, військові реквізиції, смерть і масове каліцтво рідних та близьких виснажували економічний потенціал населення й сприяли поширенню активного протесту проти війни.

В руслі досліджуваної теми неможливо обійти увагою проблему ставлення українців до окупаційної адміністрації. Для українського люду Галичини окупантами стали російські війська (хоча їх складі перебувало чимало їх наддніпряньських одноплемінників). Згідно зі спостереженнями посла Франції у Росії М. Палеолога, царизм не збирався корегувати свої звичні методи управління і на зайнятих землях. “Щойно російська влада встановилася в Галичині, – згадував дипломат, – як одразу запровадила у ній найгіршу практику русифікації, ...адміністративна влада зосереджена в руках графа Бобринського..., основу його поглядів становить крайня ненависть до уніатської релігії. Бобринський додержується таких поглядів: “У Східній Європі є тільки три релігії: православна,

католицька й жидівська. Уніати ж – зрадники православ'ю, ренегати та єретики, їх силою треба вернути на праведний шлях...” Отже, через те негайно почалися переслідування: арешт митрополита А. Шептицького, вигнання уніатських монахів, конфіскація церковних уніатських дібр, порушення русинських церковних обрядів, заміна уніатських священиків, висилка русинських дітей до Києва та Харкова для виховання в православній вірі... В суто політичному аспекті до цього треба додати закриття всіх русинських часописів, університету, шкіл, звільнення галицьких урядовців і заміна їх росіянами”¹⁰.

Якщо австрійські власті кинули до концтаборів у Талергофі, Гнау, Гмюнді, Терезієнштадті тисячі галичан, які здавалися їм “неблагонадійними” з причини їх промосковської орієнтації, то царська воєнна адміністрація здійснювала масові арешти активістів українського руху. Так, лише через київські в'язниці пройшли 12 тис. галичан, яких депортували у глиб Російської імперії.

В ув'язнення потрапили багато греко-католицьких пастирів, які посідали виразно українську позицію. Тим часом кафедри, що пустували, заповнювалися прибулими з Росії православними священиками на чолі з архієпископами Євлогієм (Георгієвським) та Антонієм (Храповицьким).

Якими ж засобами патріотичні сили домагалися реалізації своїх намірів? Поразки на фронті змусили російський царат змінити позицію в “українському питанні”. Якщо на початку Першої світової війни уряд заборонив національні громадські й політичні товариства, то з кінця 1915 р. поновлюється діяльність українських наукових товариств, книгарень, кооперативів, випуск деяких газет. Координаційним центром національного табору поступово стає ТУП, лідери якого пропагували ідею конституційного правління в імперії та автономію для України.

Право українців на широке культурне самовизначення визнала кадетська партія. Восени 1915 р. кілька депутатів Державної думи піддали гострій критиці національну політику царизму. 27 серпня 1915 р. українська делегація у складі депутатів Думи Іванова, С. Русової й Ф. Матушевського вручила міністру освіти Росії графу Ігнат'єву меморандум про потреби освіти в Україні та висунула вимогу про запровадження національної мови у народних школах. У лютому 1916 р. думські депутати Мілюков і Чхеїдзе, а згодом також Керенський отримали петиції з різних куточків України, в яких порушувалися питання про рівноправність її народу, державно-правові гарантії його свободи й культурно-національного розвитку, ставилися вимоги автономії краю, запровадження всіх демократичних свобод, звільнення політичних в'язнів тощо¹¹.

Підвищеною активністю серед українських організацій Австро-Угорщини відзначався СВУ. Діячі Союзу домоглися санкції на роботу з

українськими військовополоненими у таборах Фрайштадта, Раштата, Зальцеведела, Весляра. Відповідна пропаганда, випуск українських часописів сприяли піднесенню національної свідомості військових бранців, багато з яких згодом стали учасниками визвольної боротьби¹².

Водночас СВУ взяв на себе представництво українських інтересів у “центральных державах”, налагоджував контакти зі впливовими політичними силами останніх, знайомив їх з особливостями “національної справи”. В Берліні інтереси українців відстоював О. Скоропис-Йолтуховський, Італії – О. Семенов, Швейцарії – П. Чикаленко, Швеції та Норвегії – О. Назарук, Болгарії – Л. Ганкевич, у Туреччині – М. Меленевський. Публічним рупором Союзу стали часописи “Українські новини”, які виходили німецькою мовою у Відні, й франкомовний “Український огляд” у Лозанні. Крім того, українська тематика висвітлювалася на сторінках 25 найменувань брошур, виданих 10 мовами¹³.

СВУ діяв протягом усієї Першої світової війни і передав свої повноваження Українській Центральній Раді як легітимному державному органу.

В цьому контексті слід ще раз повернутися до питання про спроби створення національних репрезентаційних інституцій у роки Першої світової війни. В травні 1915 р. у Відні виникла Загальна українська рада (ЗУР), до якої ввійшли члени Галицької головної української ради, представники Буковини та СВУ. В програмних документах ЗУР, очоленої К. Левицьким, вказувалося, що вона прагне до розбудови самостійної держави на українських землях під російською займанщиною і створення краю з територіально-національною автономією у підавстрійських Буковині, Галичині й Закарпатті¹⁴.

В листопаді 1916 р. Вільгельм II і Франц-Йосиф проголосили відновлення Польської держави під німецьким протекторатом у кордонах колишнього Царства Польського. При цьому було проігноровано вимогу українців про поділ Галичини на західну та східну, що могло б забезпечити її населенню вільний національний розвиток. Внаслідок політичної кризи ЗУР саморозпустилась, а функції представницького органу взяла на себе Українська парламентарна репрезентація. УПР заявила Відню протест з вимогою “реститувати староукраїнське королівство Галицько-Володимирське і разом з українською Північною Буковиною, а евентуально також іншими українськими областями монархії влучити як окремий державний організм в загальнодержавний зв’язок...” Австро-Угорщини. Коли ж Відень передасть полякам хоча б якусь частку цих земель, галицькі українці домагатимуться проголошення краю спірною областю й вимагатимуть вільного голосування про самовизначення та приєднання до певної держави¹⁵.

З приводу становища 35-мільйонного українського народу і його

прагнення до власної державності СВУ й ТУП апелювали також до уряду та президента США. Таким чином, консолідаційні зусилля політичних сил України у роки Першої світової війни можна оцінити як позитивні й вдалі.

І насамкінець варто оцінити також наслідки війни для української справи. Перша світова війна підірвала існуючий європейський устрій, кардинально змінила геополітичну ситуацію. Падіння імперій, зміна балансу сил давали шанс поневоленим народам шляхом саможертвовної боротьби завоювати право на власну державність, національне самовизначення. Війна стала каталізатором націотворчих процесів, зростання масової національної свідомості, структурування політичних сил. Вона створила передумови для Української національної революції, результатом якої стала поява першої за кілька століть незалежної держави. В результаті Першої світової війни ідею останньої вдалося реалізувати майже одразу.

¹ *Фісанов Володимир*. Програне суперництво (США та Австро-Угорщина у Центральній Європі в роки Першої світової війни). – Чернівці, 1999. – С. 44.

² *Реснит Олександр*. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К., 2003. – С. 263.

³ *Левчицький К.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. – Львів, 1929. – Т. II. – С. 487-490.

⁴ *Верига Василь*. Визвольні змагання в Україні 1914-1923. – Львів, 1998. – Т. I. – С. 12.

⁵ Там само. – С. 18.

⁶ *Соловей Дмитро*. Винищення українства – основна мета Росії у війні 1914 року. Матеріали до історії України за часів Першої світової війни. – Вінніпег, 1963. – С. 14.

⁷ *Дорошенко Д.* Історія України. – Ужгород, 1932. – Т. I. – Доба Центральної Ради. – С. 11.

⁸ *Петлюра С.* Статті, листи, документи. – Нью-Йорк, 1956. – Т. I. – С. 184-187.

⁹ *Сарбей В.Г.* Національне відродження України. – К., 1999. – С. 299.

¹⁰ *Соловей Дмитро*. Вказ. праця. – С. 55.

¹¹ *Гунчак Тарас*. Україна. Перша половина XX століття. Нариси політичної історії. – К., 1993. – С. 71.

¹² *Верига Василь*. Вказ. праця. – С. 20.

¹³ *Галенко О.І., Камінський Є.Є., Кірсенко М.В., Котляр М.Ф., Кульчицький С.В.* Нариси з історії дипломатії України. — К., 2001. – С. 309, 310.

¹⁴ Там само. – С. 310.

¹⁵ *Лозинський Михайло*. Галичина в рр. 1918–1920. – Нью-Йорк, 1970. – С. 20-23.